

PIOTR KOWZAN

ORCID 0000-0002-6506-8327

Uniwersytet Gdański

UWOLNIENIE MONOGRAFII PEDAGOGICZNEJ

ABSTRACT. Kowzan Piotr, *Uwolnienie monografii pedagogicznej* [Freeing a Pedagogical Monograph]. *Studia Edukacyjne* no. 62, 2021, Poznań 2021, pp. 295-303. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2021.62.19

The aim of the article is to free the pedagogical monograph method from the limitations imposed on it in the mid-20th century. Descriptions of this research method will be related to the specificity of the context and the needs it was supposed to satisfy at the time. Changes in the socio-economic and technological context will justify the removal of the existing limitations from the pedagogical monograph. As a result of this analysis, I propose ways to use this research method in contemporary pedagogy.

Key words: pedagogical monograph, methodology, institutions, dispositif, deschooling

Problem

Zawężenie metody monograficznej do wymiaru pedagogicznego wydłużyło jej przydatność. W socjologii wytwory uzyskane tą metodą mają status socjografii ze względu na ich niekumulatywny charakter. Z kolei, w antropologii stosowanie metody monograficznej zanikło, bo całościowy opis społeczności zaczął wydawać się zbyt abstrakcyjny. Obecnie słowo monografia jest synonimem książki na jeden temat, a pamięć monografii jako metody kultywowana jest w Europie Wschodniej. Badania monograficzne mogą dawać wgląd w funkcjonowanie i kultywowanie danego fenomenu w czasie i kontekście szerszych zmian oraz procesów. Wymaga to jednak przyjrzenia się nałożonym na nie ograniczeniom oraz wskazania nowych możliwości. W tym celu zrekonstruuję cechy charakterystyczne monografii pedagogicznej oraz ukazę ich przydatność w historycznym kontekście powstania. Następnie wskażę te zmiany społeczne, które utrudniają trzymanie się dawnych zaleceń i zaproponuję drogi wyjścia do nowych zastosowań badań monograficznych w pedagogice.

Analiza na podstawie opisów metody

Do cech monografii Izabella Bukraba-Rylska¹ zalicza intensywne badanie terenowe oraz dochodzenie wzajemnego powiązania pomiędzy składnikami. Ten typ badań, polegający na intensywnym studiowaniu wybranego zagadnienia z możliwie wielu punktów widzenia, zapoczątkowany przez Pierre'a Guillaume'a Frédérica le Playa, był popularny w socjologii do połowy XX wieku². Na ogół nie daje on możliwości weryfikowania teorii, bo dominuje w nim wieloaspektowy opis, który zawiera „dostateczne podstawy teoretyczne do dalszych prac w tej dziedzinie”³. W monografii na ogół bierze się pod uwagę zmienność zjawisk w czasie (podejście diachroniczne) i ich rolę dla całości systemu społecznego. Różni to badania monograficzne od badań typu studium przypadku, w których dominuje podejście synchroniczne, czyli stan zjawiska w badanym momencie. Podejście diachroniczne wiąże się z selektywnym doбором wydarzeń historycznych, ale wydaje się szczególnie pasować do badań prowadzonych w kulturach, które w organizowaniu swego życia społecznego kierują się historycznymi punktami odniesienia⁴. Na przykład, w Polsce takim analogiem współczesności przyjmowany jest okres II Rzeczypospolitej, na Islandii są to czasy wikingów⁵, a dla badaczy relacji pomiędzy instytucjami może to być okres Średniowiecza⁶.

Marginalna popularność badań monograficznych związana jest z ich niekumulatywnym charakterem. Przyczyniały się one do wzrostu ilości wiedzy, ale już nie jej jakości, ponieważ trudno było połączyć monografie w większe badanie⁷. Trudno też zachować rzetelność takich badań, rozumianą jako możliwość ich powtórzenia przez inną osobę i uzyskania tych samych wyników. Co więcej,

[n]iejednokrotnie uznaje się ją [monografię – P.K.] za podejście o charakterze intuicyjnym polegającym w dużej mierze na obserwacji uczestniczącej oraz posługującym się różnymi rodzajami dokumentów osobistych, jak autobiografie, dzienniki, listy, a zarazem nie stosującym właściwych metod doboru reprezentacji, itp. ani też nie kontrolującym zniekształceń spowodowanych subiektywizmem widzenia rzeczywistości przez badacza⁸.

¹ I. Bukraba-Rylska, *A Hundred Years of Village Monographs in Poland Jubilee Reflections*, Polish Sociological Review, 2007, 4, 160, s. 499-511.

² B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003, s. 227.

³ A.T. Troskolewski, *O twórczości: piśmiennictwo naukowo-techniczne*, Warszawa 1978, s. 371.

⁴ Z. Bauman, *Retrotopia: jak rządzi nami przeszłość*, Warszawa 2018.

⁵ E. Bergmann, *Iceland and the International Financial Crisis: Boom, Bust and Recovery*, New York 2014; G. Palsson, P.E. Durrenberger, *The Banality of Financial Evil*, [w:] *Gambling debt : Iceland's rise and fall in the global economy*, red. G. Palsson, P.E. Durrenberger, Boulder 2014, s. xiii-xxix.

⁶ G. Lewicki (red.), *Miasta w nowym średniowieczu*, Wrocław 2016.

⁷ I. Bukraba-Rylska, *A Hundred Years of Village Monographs in Poland*.

⁸ B. Turlejska, *Monografia pedagogiczna i studium przypadku*, [w:] *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, red. S. Palka, Kraków 1998, s. 77.

Niezwykle dużo zależy więc od osoby badacza i jak zauważył Aleksander Kamiński:

Teoretyczna warstwa badań monograficznych w dużym stopniu zależy od umiejętności spożytkowania sądów o części na rzecz sądów o całości, tj. dostrzeżenie w materiale zebrany w ramach badań jednej instytucji elementów ogólnospołecznego i ogólnokulturalnego znaczenia. Słuszna obawa przed uogólnieniami zbyt szerokimi nie powinna ciążyć przesadnie nad badaczem, posiadającym dobrze opanowaną wiedzę o kontekście danej instytucji⁹.

Z tychże względów monografia jest rozprawą autorską, syntetyczną i obejmującą poglądy autora w formie refleksji filozoficznej, na co wskazuje termin „traktat”, od którego pochodzi¹⁰.

W badaniach pedagogicznych znacznie zawężono zakres tego, co pierwotnie nazywano monografią. Stało się to zasługą Kamińskiego, który „[p] ragnąc wyrwać się z mało użytecznych abstrakcji metodologicznych”¹¹, proponował ograniczenie zakresu monografii pedagogicznej „tylko do badań instytucji społecznych rozumianych jako organizacje społeczne”¹². Twierdził tak ze świadomością, że było to wbrew „ojcu monografii społecznej”¹³ Le Playowi, którego prace wskazywały, że badanie w zasadzie każdego wyodrębnionego rodzaju zjawisk można było nazwać monograficznym. Dlatego, w duchu ograniczania monografii pedagogicznej do „swoistej wizytacji”¹⁴, Irena Leparczyk podsumowuje, że zakres badań monograficznych ograniczony jest do: a) organizacji o wyraźnych formach prawnych, b) placówek pracy wychowawczej i „urządzeń o samoistnym bycie prawnym”, c) stowarzyszeń posiadających „szereg placówek”¹⁵. Niewiele mniej zawężająca w stosunku do pierwszych monografii jest definicja z podręcznikowych *Zasad badań pedagogicznych*:

Monografia to metoda badań, której przedmiotem są instytucje wychowawcze w rozumieniu placówki lub instytucjonalne formy działalności wychowawczej, lub jednorodne zjawiska społeczne, prowadząca do gruntownego rozpoznania struktury instytucji, zasad i efektywności działań wychowawczych oraz opracowania koncepcji ulepszeń prognoz rozwojowych¹⁶.

⁹ A. Kamiński, *Metoda, technika, procedura badawcza w pedagogice empirycznej*, [w:] *Metodologia pedagogiki społecznej*, red. R. Wroczyński, T. Pilch, Wrocław 1974, s. 74-75.

¹⁰ I. Leparczyk, *Metoda monografii w badaniach pedagogicznych*, [w:] Tamże, s. 146.

¹¹ A. Kamiński, *Metoda, technika, procedura badawcza*, s. 49-79.

¹² Tamże, s. 73.

¹³ Tamże, s. 73 (przypis 43).

¹⁴ Tamże, s. 74.

¹⁵ I. Leparczyk, *Metoda monografii*, s. 147.

¹⁶ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Warszawa 2001, s. 76.

Definicje monografii pedagogicznej odzwierciedlały więc przekonanie, że wyjaśnić zachowania ludzi jesteśmy w stanie przez analizę posiadających osobowość prawną instytucji, które składają się na społeczeństwo. Było to przekonanie charakterystyczne dla tak zwanego instytucjonalizmu, czyli teorii z dziedziny ekonomii i polityki, która – niejako za J.J. Rousseau – rozumiała zachowanie jako wytwór instytucji¹⁷. Myślenie w ten sposób można retrospektywnie uzasadnić kontekstem historycznym PRL-u, w którym poprawianie sprawności coraz liczniejszych instytucji wydawało się zadaniem ważniejszym niż wspomniane „abstrakcje metodologiczne”.

Zmiana kontekstu

Problem jednak w tym, że wraz z dezindustrializacją krajów wysokorozwiniętych (w Polsce związaną z przejściem z systemu realnego socjalizmu do realnego kapitalizmu), fragmentaryzacją doświadczenia nazwaną przez Zygmunta Baumana „płynną nowoczesnością”¹⁸ oraz powszechną digitalizacją (czy szerzej: dominującą rolą tzw. nowych mediów) i finansjeryzacją życia społecznego¹⁹, zmienia się charakter instytucji. Przede wszystkim, instytucje stały się mniej dostępne fizycznie, głównie ze względu na wzrost znaczenia kwestii bezpieczeństwa²⁰. Instytucje otacza się szczelnymi płotami, żeby nie uchybić warunkom ubezpieczenia majątku²¹; personel pomocniczy sprawdza się do pełnienia roli strażników mienia w duchu neoliberalnej prywatyzacji bezpieczeństwa²², a zachowanie ludzi wewnątrz instytucji poddawane jest inwigilacji²³. Mimo że instytucje deklarują otwartość, to jest ona obłożona prawnymi ograniczeniami w stopniu czyniącym zamknięcie stanem domyślnym. Jednocześnie, działalność instytucji mniej zależy od samej lokalizacji, a bardziej od sieci powiązań, także w związku z nagłym upowszechnieniem się pracy zdalnej. W rezultacie, dawne swego rodzaju grodzie ludzki w instytucjach (szkoły, szpitale, zakłady pracy, gospodarstwa domowe), charakterystyczne dla społeczeństwa dyscyplinarnego, ustąpiło porządkowi spo-

¹⁷ E.M. Immergut, *The Theoretical Core of the New Institutionalism*, Politics & Society, 1998, 26, 1, s. 5-34.

¹⁸ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006.

¹⁹ R. Martin, *Financialization of Daily Life*, Philadelphia 2002.

²⁰ U. Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity*, London 1992.

²¹ M. Prusinowska, P. Kowzan, M. Zielińska, *Struggling to unite: the rise and fall of one university movement in Poland*, Interface: a Journal for and about Social Movements, 2012, 4, May, s. 327-359.

²² R. van Steden, R. Sarre, *The Growth of Private Security: Trends in the European Union*, Security Journal, 2007, 20, 4, s. 222-235.

²³ J. Bronowicka i in., *'Game that you can't win'? Workplace Surveillance in Germany and Poland*, Frankfurt 2020.

łączeństwa kontroli, w którym instytucje stosują technologie oddziaływania na odległość²⁴, co szczególnie odczuwalne stało się w czasie pandemii, kiedy ludzie przestali fizycznie w nich przebywać. Wszystkie te zmiany w sposób oczywisty dotyczą szkół i uniwersytetów.

Natomiast, w kontekście procesów charakterystycznych dla badań pedagogicznych, takich jak nauczanie, uczenie się i wychowanie, również zaszły zmiany ledwo wyobrażalne w połowie XX wieku. Zanurzenie dzieci i młodzieży w świecie gier i czas przebywania w podłączeniu do mediów społecznościowych sugeruje, że ludzie uczestniczą w równoległych do szkoły procesach zdobywania wiedzy i umiejętności, doskonalenia się lub choćby wprawiania się. Tak, jakby społeczeństwo zostało zarazem odszkolnione²⁵, jak i pozostało w niekiedy zaledwie rytualnej realizacji celów edukacji formalnej²⁶.

W związku ze zmianami tej skali potrzebujemy narzędzi, które pozwalają uchwycić nową złożoność. Tradycyjnie realizowana monografia pedagogiczna wciąż daje wyniki, ale poprawa sprawności działania pojedynczej instytucji wychowawczej z powyższych powodów nie odbije się na życiu wychowanków w podobnym stopniu co dawniej.

Mając na uwadze ciągłość tradycji prowadzenia badań metodą monografii pedagogicznej, warto zadbać, żeby zmiany w dotychczasowych założeniach tej metody były niewielkie. W związku z tym najpierw należy uelastycznić myślenie o instytucjach. Z jednej strony, pomocny może okazać się tak zwany nowy instytucjonalizm²⁷, który proponuje między innymi: porzucenie zainteresowań formalną konstrukcją instytucji na rzecz zainteresowań wpływem kontekstu na ich działania; porzucenie zainteresowań funkcjami instytucji na rzecz wytwarzanych przez nie „reguł gry”; porzucenie zainteresowań indywidualną sprawczością na rzecz zasięgu oddziaływania na populację²⁸. Za przykład badań w tym nurcie można uznać badania etnograficzne Marii Marcińczuk, poświęcone użyciu radia w edukacji²⁹, oraz

²⁴ M. Lazzarato, *The concepts of life and the living in the societies of control* *The Others of Hierarchy: Rhizomatics of Organising*, [w:] *Deleuze and the Social*, red. M. Fuglsang, B.M. Sørensen, Edinburgh 2006, s. 171-190, <http://sociology.sunimc.net/htmledit/uploadfile/system/20100919/20100919003408282.pdf#page=177>; G. Deleuze, *Postscript on the Societies of Control*, October, 1992, 59, s. 3-7.

²⁵ P. Rudnicki, *Rynkowe zawłaszczenie koncepcji Illicha. Utowarowienie sieci edukacyjnych, Tezażniejszość - Człowiek - Edukacja: kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej*, 2011, 56, 4, s. 151-171.

²⁶ M. Dudzikowa, K. Knasiecka-Falbińska (red.), *Sprawcy i/lub ofiary działań pozornych w edukacji szkolnej*, Kraków 2013.

²⁷ R.W. Scott, *Institutions and Organizations*, London - New Delhi 1995.

²⁸ I. Sadowski, *Współczesne spojrzenie na instytucje: ewolucja pojęć, problem modelu aktora i polizomy analizy instytucjonalnej*, *Przegląd Socjologiczny*, 2014, 3, LXIII, s. 89-114.

²⁹ M. Marcińczuk, *Edukacja wspólnotowa dzieci z obszarów skrajnego ubóstwa. Studium przypadku, Chikuni w Zambii*, Uniwersytet Gdański 2012.

Grzegorza Stunży, dotyczące państw wirtualnych i przebiegającej tam edukacji³⁰. Z pedagogicznego punktu widzenia to, czy badane działania zbiorowe zostaną rozpoznane i uznane przez państwo oraz otrzymają pozwolenia na działania typowe dla zespołów (ludzi i narzędzi), w postaci nadania osobowości prawnej (np. szkoły), jest nieistotne. Zaznaczyć trzeba, że badania monograficzne (w porównaniu z etnograficznymi) stwarzają możliwość skoków w czasie, dzięki którym można rozpoznać korzenie ładu, czyli tego, że dane reguły gry przyjęły się na danym terytorium, podczas gdy inne rozwiązania zostały odrzucone.

Z drugiej strony, z problemem zmian w charakterze współczesnych instytucji związane jest także rozproszenie „zjawisk wychowawczych”³¹, których badanie stanowi o pedagogiczności monografii. Kiedy Lepalczyk pisze, że kryterium pedagogiczności organizacji społecznych polega na tym, że przebiegają w nich „interakcje o charakterze wychowawczym”³², to uświadamiamy sobie, że przy takich założeniach badania monograficzne nie będą miały charakteru w pełni eksploracyjnego, ponieważ dobór instytucji do badania zakłada, że wychowanie w jakimś stopniu będzie w nich zachodzić. Alternatywnie możemy założyć, że będziemy mieć do czynienia z typem instytucji, w którym *a priori* zjawiska wychowawcze występują. Pomocne w rozstrzygnięciu problemu zachowania pedagogiczności raz uwolnionych badań monograficznych może okazać się pojęcie urządzenia (fr. *dispositif*) wyekstrahowane z prac Michela Foucaulta³³. Stosuje się je w badaniach relacji między dyskursami a doświadczaniem rzeczywistości³⁴, co na gruncie pedagogiki upowszechnili Helena Ostrowicka³⁵ i Maksymilian Chutorański³⁶. Pojęcie urządzenia pozostawia niepewność co do wyniku procesów wychowawczych, ponieważ urządzenia z zasady nie determinują, czyli nie dają jednoznacznego wyniku. Jeśli badane urządzenia dają jednoznaczny wynik, to

³⁰ G. Stunża, *Wirtualne państwo jako przestrzeń edukacji obywatelskiej. Studia z etnografii Internetu*, Uniwersytet Gdański 2012.

³¹ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych*, s. 75.

³² I. Lepalczyk, *Metoda monografii*, s. 148.

³³ G. Deleuze, *What is a dispositif?*, [w:] *Michel Foucault Philosopher*, red. T.J. Armstrong, New York 1992, s. 159-168; G. Agamben, *Czym jest urządzenie?*, [w:] *Agamben. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa 2010, s. 82-100.

³⁴ M. Nowicka, „Urządzenie”, „zastosowanie”, „układ” – kategoria *dispositif* u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy, *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 2011, VII, 2, s. 94-110.

³⁵ H. Ostrowicka, *Przemysłać z Michelem Foucaultem edukacyjne dyskursy o młodziem. Dyspozytyw i urządzenie*, Kraków 2015.

³⁶ M. Chutorański, *Urządzenie (edukacyjne): sieci, dyskursy, ludzie, nie-ludzie, Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja: kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej*, 2015, 4, 72, s. 7-21.

mamy do czynienia raczej z maszynami społecznymi. Możliwości i ograniczenia takiej inżynierii intensywnie eksplorują już socjologowie³⁷.

Poza powyższym minimalistycznym programem uwolnienia monografii pedagogicznej z XX-wiecznych ograniczeń, należy podkreślić z całą mocą, że istotą tej metody jest osiągnięcie syntetycznego obrazu złożoności, więc wypominane już Kamińskiemu „abstrakcje metodologiczne” są immanentną częścią tej metody. Próby pokazania danej złożoności tak zrozumiale, jak nigdy wcześniej, będą obfitowały w pomysły na radzenie sobie z tym, co w innych badaniach zbywane jest określeniem kontekst. Zatem, materialny kontekst edukacji zostaje rozmontowany na części składowe i analizowany w ramach pedagogiki rzeczy³⁸, a ekonomiczne uwarunkowania – w ramach pedagogiki długu³⁹. Na analizy w duchu Latouriańskiej teorii aktora-sieci czekają patroni szkół publicznych i ich sposoby oddziaływania na kulturę organizacyjną poszczególnych placówek.

Wnioski

W rezultacie tej analizy odsłaniającej nieprzystawalność dotychczasowych ograniczeń obowiązujących w monografii pedagogicznej do aktualnego stanu badanych instytucji zostajemy z dwoma typami tej metody. W znaczeniu węższym monografia pedagogiczna będzie nadal służyła penetracji formalnych i uznanych przez państwo instytucji. W znaczeniu szerszym jest ukierunkowana na rozpoznawanie wyodrębnionego rodzaju zjawisk, zachowań lub zbioru osób, które mają potencjalne znaczenie wychowawcze, lecz brakuje im uznania w prawie. Do możliwości tego szerszego typu monografii pedagogicznych należy zaliczyć:

- bezpardonowe skakanie w czasie;
- uwzględnienie aktywności aktorów nie-ludzkich (Bruno Latour i teoria ANT);
- możliwość uchwycenia procesów wychowawczych w społecznościach odszkolnionych;
- możliwość opisu procesów wychowawczych, które wzbudzone są na nieznanne lub niezauważane dawniej sposoby.

³⁷ Ł. Afeltowicz, K. Pietrowicz, *Maszyny społeczne: wszystko ujdzie, o ile działa*, Warszawa 2013; K. Krzysztofek, *W stronę maszyn społecznych. Jaka będzie socjologia, której nie znamy?*, *Studia Socjologiczne*, 2011, 2, 201, s. 267-283.

³⁸ A. Makowska, M. Chutoriański, *Pedagogika rzeczy. Kontynuacje. Otwarcia. Wprowadzenie*, *Parezja*, Czasopismo Forum Młodych Pedagogów przy Komitecie Nauk Pedagogicznych PAN, 2019, 11, 1, s. 5-11.

³⁹ P. Kowzan, *Dług jako „trojan” wychowania: kryzys finansowy i skandal na Islandii*, *The Space*, 2012, 1, s. 42-50.

Wszystko to składa się na metodę umożliwiającą potencjalnie głębsze wniknięcie w zjawiska interesujące pedagogów, niż jest to w stanie zapewnić skupiona na obecnym stanie rzeczy etnografia. Ograniczenia związane z niekumulatywnym charakterem takich badań pozostaje uznać tak, jak w przypadku badań jakościowych. Ostatecznym kryterium sensowności przywracania metodzie monografii pedagogicznej jej pierwotnego rozmachu będzie użyteczność.

BIBLIOGRAFIA

- Afeltowicz Ł., Pietrowicz K., *Maszyny społeczne: wszystko ujdzie, o ile działa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Agamben G., *Czym jest urządzenie?*, [w:] Agamben. Przewodnik Krytyki Politycznej, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2010.
- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.
- Bauman Z., *Retrotopia: jak rządzi nami przeszłość*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.
- Beck U., *Risk Society: Towards a New Modernity*, Sage Publications, London 1992.
- Bergmann E., *Iceland and the International Financial Crisis: Boom, Bust and Recovery*, Palgrave Macmillan, New York 2014.
- Bronowicka J., Ivanova M., Klicki W., King S., Bronowicka J., Kocher E., Kubisa J., Zielińska J., *'Game that you can't win'? Workplace Surveillance in Germany and Poland*, Frankfurt (Oder), Frankfurt 2020.
- Bukraba-Rylska I., *A Hundred Years of Village Monographs in Poland Jubilee Reflections*, Polish Sociological Review, 2007, 4, 160.
- Chutorzański M., *Urządzenie (edukacyjne): sieci, dyskursy, ludzie, nie-ludzie*, Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja : kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej, 2015, 4, 72.
- Deleuze G., *What is a dispositif?*, [w:] Michel Foucault *Philosopher*, red. T.J. Armstrong, Routledge, New York 1992.
- Deleuze G., *Postscript on the Societies of Control*, October, 1992, 59.
- Dudzikowa M., Knasiecka-Falbierska K. (red.), *Sprawcy i/lub ofiary działań pozornych w edukacji szkolnej*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2013.
- Immergut E.M., *The Theoretical Core of the New Institutionalism*, Politics & Society, 1998, 26, 1.
- Kamiński A., *Metoda, technika, procedura badawcza w pedagogice empirycznej*, [w:] *Metodologia pedagogiki społecznej*, red. R. Wroczyński, T. Pilch, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1974.
- Kowzan P., *Dług jako „trojan” wychowania: kryzys finansowy i skandal na Islandii* [Debt as educational “Trojan”: financial crisis and scandal in Iceland], *The Space*, 2012, 1.
- Krzysztofek K., *W stronę maszyn społecznych. Jaka będzie socjologia, której nie znamy?*, *Studia Socjologiczne*, 2011, 2, 201.
- Lazarato M., *The concepts of life and the living in the societies of control* *The Others of Hierarchy: Rhizomatics of Organising*, [w:] *Deleuze and the Social*, red. M. Fuglsang, B.M. Sørensen, Edinburgh University Press, Edinburgh 2006; <http://sociology.sunimc.net/htmledit/uploadfile/system/20100919/20100919003408282.pdf#page=177>.
- Lepalczyk I., *Metoda monografii w badaniach pedagogicznych*, [w:] *Metodologia pedagogiki społecznej*, red. R. Wroczyński, T. Pilch, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1974.

- Lewicki G. (red.), *Miasta w nowym średniowieczu, Miasto Przyszłości/Laboratorium Wrocław, Wrocław 2016.*
- Makowska A., Chutorański M., *Pedagogika rzeczy. Kontynuacje. Otwarcia. Wprowadzenie, Parezja*, Czasopismo Forum Młodych Pedagogów przy Komitecie Nauk Pedagogicznych PAN, 2019, 11, 1.
- Marcińczuk M., *Edukacja wspólnotowa dzieci z obszarów skrajnego ubóstwa. Studium przypadku, Chikuni w Zambii*, Uniwersytet Gdański 2012.
- Martin R., *Financialization of Daily Life*, Temple University Press, Philadelphia 2002.
- Nowicka M., "Urządzenie", "zastosowanie", "układ" – kategoria *dispositif* u Michela Foucaulta, jej tłumaczenia i ich implikacje dla postfoucaultowskich analiz władzy, *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 2011, VII, 2.
- Ostrowicka H., *Przemysłać z Michelem Foucaultem edukacyjne dyskursy o młodziuży. Dyspozytyw i urządzenie*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2015.
- Palsson G., Durrenberger P.E., *The Banality of Financial Evil*, [w:] *Gambling debt : Iceland's rise and fall in the global economy*, red. G. Palsson i P.E. Durrenberger, University Press of Colorado, Boulder 2014.
- Pilch T., Bauman T., *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe.*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001.
- Prusinowska M., Kowzan P., Zielińska M., *Struggling to unite: the rise and fall of one university movement in Poland*, *Interface: a Journal for and about Social Movements*, 2012, 4, May.
- Rudnicki P., *Rynkowe zawłaszczenie koncepcji Illicha. Utowarowienie sieci edukacyjnych, Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja: kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej*, 2011, 56, 4.
- Sadowski I., *Współczesne spojrzenie na instytucje: ewolucja pojęć, problem modelu aktora i poziomu analizy instytucjonalnej*, *Przegląd Socjologiczny*, 2014, 3, LXIII.
- Scott R.W., *Institutions and Organizations*, Sage Publications, London – New Delhi 1995.
- van Steden R., Sarre R., *The Growth of Private Security: Trends in the European Union*, *Security Journal*, 2007, 20, 4.
- Stunża G., *Wirtualne państwo jako przestrzeń edukacji obywatelskiej. Studia z etnografii Internetu*, Uniwersytet Gdański 2012.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003.
- Troskoleński A.T., *O twórczości: piśmiennictwo naukowo-techniczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- Turlejska B., *Monografia pedagogiczna i studium przypadku*, [w:] *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, red. S. Palka, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1998.